بررسی میزان توسعه یافتگی مناطق مختلف کشور بر اساس شاخص های اسلامی

زهرا نصراللهی[۱]
مریم میرحسینی[۲]
سمانه کارگریان[۳]
علی فروزنده[۴]

چکیده

در شرایط کنونی، دستیابی به توسعه پایدار به یکی از اهداف اصلی دولت ها و نظام های مختلف تبدیل شده است.تاریخچه ادبیات توسعه در غرب نشان می دهد، جهت گیری نظام غرب در توسعه، به سمت اقتصاد و ناشی از جهان بینی مادّی حاکم بر اندیشه غرب و جهت گیری توسعه در اسلام، تربیت و رشد معنوی انسان است. توسعه از دیدگاه غرب و اسلام مبتنی بر تعاریف متفاوت این دو نظام از انسان و سعادت اوست.توسعه غربی به معنای سمت گیری نظام سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در جهت رشد اقتصادی است و به عبارت دیگر در این نظام، اقتصاد زیربنای همه برنامه ریزی ها است. بینش خاصی که جهان را مادی تفسیر می کند اساس این نگرش در توسعه است. اما در نظام اسلامی هدف، فربه شدن جامعه در بعد مادی نیست؛ بلکه جنبه های معنوی نیز مدّنظر است، در واقع توسعه در اسلام به معنای ارتقای کلّ جامعه و نظام اسلامی به سوی زندگی انسانی تر و سیر الی الله است از این منظر در اسلام توسعه اقتصادی یک راه است؛ نه هدف.

با توجه به این دیدگاه در این مقاله ضمن مقایسه‌ی نظام اسلامی با نظام سرمایه‌داری، به معرفی برخی شاخص های توسعه یافتگی از منظر اسلام پرداخته و سپس وضعیت استان‌های کشور بر مبنای این شاخص ها رتبه بندی شده است. در این مطالعه از تکنیک آنتروپی شانون و روش تاپسیس، برای رتبه‌بندی استان‌های کشور استفاده شده است.نتایج بدست آمده نشان می‌دهند که استان‌های قم، تهران و خراسان رضوی بالاترین رتبه های توسعه یافتگی را به خود اختصاص داده‌اند.

واژه‌گان کلیدی

نظام اسلامی، نظام سرمایه‌داری، شاخص توسعه، استان‌های کشور، آنتروپی شانون، تاپسیس

[۱]- استادیار و عضو هیات علمی دانشگاه یزد (نویسنده مسئول) nasrolaz@yahoo.com
[۲]- دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت اجرایی دانشگاه یزد
[۳]- دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت اجرایی دانشگاه یزد
۴- دانشجوی دانشگاه پیام نور

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-01]

مقدمه

کشورها به منظور شناسایی مسیر و میزان نیل به هدف توسعه پایدار نیازمند ارائه تعریف مناسب و همچنین شناسایی و اندازه گیری شاخص های توسعه پایدار می باشند. مطمئنا شناخت موقعیت و جایگاه مناطق مختلف کشور از مهمترین عوامل موثر در برنامه ریزی و نیل به توسعه می باشد. در این مقاله به دنبال شناسایی و اندازه گیری میزان توسعه مناطق مختلف کشور از منظر اسلام می باشیم. معرفی و تدوین شاخصی برای اندازه گیری توسعه، مبتنی بر مفهومی است که به دنبال اندازه گیری آن می باشیم. بنابراین در ابتدا باید مفهوم مورد نظر را معرفی و ابعاد آن را مورد واکاوی قرار دهیم.

با توجه به این که هدف این مقاله مقایسه مفهوم توسعه در نظام سرمایه داری و اسلام است در بخش اول مقاله این مفهوم را از هر دو نگاه اسلام و سرمایه داری معرفی و سپس مورد مقایسه قرار می دهیم. در بخش دوم مقاله ارکان، مؤلفه‌ها و عناصر اساسی توسعه از منظر اسلام شناساییو شاخص هایی برای اندازه گیری آنها معرفی می شود. بخش سوم مقاله به معرفی الگو و داده ها اختصاص دارد و نهایتاً در بخش آخر نتایج و تحلیل آنها ارائه می شود.

توسعه از دیدگاه نظام سرمایه داری

به منظور اندازه گیری توسعه در ابتدا می بایست آن را تعریف کرد، با توجه به این که توسعه معطوف به انسان است در ابتدا بایدمشخص نمود که تعریف هر نظام از انسان و تعالی انسان چیست؟

نظام سرمایه داری دارای یک جهان بینی مادی است که ابعاد مادی انسان را اصل دانسته و هر گونه دخالت خداوند در زندگی بشر را نفی کرده و خوشبختی انسان را در بهبود وضعیت مادی و رفاهی انسان خلاصه می کند. این نظام لذت را اصل می داند به نحوی که طبق نظر بنتام (۱۹۸) اگر عملی موجب افزایش مجموع کل لذت شود، عمل شایسته‌ای است که باید آن را انجام داد و اگر موجب کاهش مجموع کل لذت شود، ناشایست است و باید از آن دوری کرد. بنابراین سعادت انسان مفهومی مادی بدون توجه به ابعاد معنوی و اخروی است.

اگر چه نظام سرمایه داری مدعی است که در دوره‌ی اخیر ادبیات توسعه را اصلاح کرده و به توسعه انسانی رسیده است اما زمانی که تعریف و نگاه یک نظام به انسان کاملا مادی باشد، تغییر معیارها تفاوت اساسی در اصل مساله ایجاد نکرده و همچنان شاخص ها مادی خواهد ماند کما این که در بررسی شاخص های اندازه گیری توسعه در غرب این امر به وضوح ملموس است.

در نظریه‌های غربی شاخص‌هاییملاک توسعه هستند که طبیعتاً مبتنی بر تعریف مادی از انسان می باشند. به طوری که تا قبل از دهه‌ی ۱۹۷۰درآمد سرانه‌ی هر کشور با این پیش‌فرض که با بالا رفتن درآمد سرانه، وضع مردم در تمام جوانب بهبود خواهد یافت، به عنوان مبنای سنجش میزان توسعه کشورها در نظر گرفته می شد. با چنین شاخصی از توسعه، رشد اقتصادی به عنوان محور اساسی توسعه درنظر گرفته شد. ایراد اساسی این دیدگاه صرف توجه به درآمد در سطوح فردی به عنوان عامل افزایش رفاه و عدم توجه به انبوه عوامل مختلفی که منجر به ایجاد تفاوت در فرصت‌های واقعی افراد می‌شود، است. با توجه به این نواقص رویکرد درآمد، متفکرین توسعه درصدد معرفی یک شاخص اجتماعی و اقتصادی برآمدند.

اگر چه رشد درآمد سرانه برای دستیابی به بعضی از اهداف لازم است اما نمی‌تواند بسیاری از جوانب مهم زندگی بشری را در بر گیرد. بدین منظور محققین برای رفع این مشکل، شاخصی به نام شاخص توسعه ی انسانی یا HDI[1] را به عنوان مقیاس اندازه‌گیری توسعه معرفی کردند.

اساس معرفی شاخص توسعه انسانی بر این ایده استوار است که لازمه‌ی توسعه جامعه علاوه‌بر رسیدن به رفاه اقتصادی، پرورش و بسط استعدادها و ظرفیت‌های انسانی است. در این دیدگاه شاخص توسعه ی انسانی درصدد اندازه‌گیری سه ظرفیت اساسی «کسب

[1]- Human Development Index

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-01]

دانش»، «دسترسی به امکانات مادی لازم برای زندگی»و «برخورداری از عمر طولانی توام با سلامتی» است. هر یک از این ابعاد می‌تواند میزان رفاه یک جامعه را در زندگی اجتماعی- اقتصادی توضیح دهد.

در مرحله ی بعدی تحول مفهوم توسعه در غرب، با توجه به تجربه کشورهای توسعه یافته که نشان داد پی‌گیری هدف توسعه اقتصادی با بهره‌برداری غیرمسئولانه از محیط زیست به گونه ای بوده که مصرف آزمندانه منابع طبیعی منجر به تخریب محیط زیست بشر شده و زندگی نسل های آینده را به مخاطره انداخته و جهان را با خطرات جدی در ارتباط با محیط زیست روبه رو کرده ، مساله ای تحت عنوان "توسعه پایدار" مطرح شد. کشورها در این راستا به دنبال کاهش ضایعات زیست محیطی و هم زمان طی نمودن مراحل توسعه می باشند، یعنی تلاش می کنند فرآیند توسعه به گونه ای هدایت شود که ضمن حداکثرسازی ارزش افزوده فعالیت های اقتصادی، نظام طبیعت پویایی تعادلی خود را از دست ندهد. بر این اساس در کنفرانس ریو در سال ۱۹۹۲ در گزارش برانت لند"[1]توسعه پایدار به عنوان توسعه ای که نیازهای کنونی جهان را تأمین کند، بدون آنکه توانایی نسل‌های آتی را در برآوردن نیازهای خود به مخاطره افکند، تعریف شد (UNESCO, 1997:13).

همان‌طور که مشخص است در این تعاریف از مفهوم توسعه ، نگاه یک‌بعدی و مادی حاکم است و در تعاریف مختلفی که از این واژه وجود دارد، به‌طور معمول وجه مادی دنیا و رفاه انسان و جامعه مدنظر قرار گرفته است.به طوری که در الگوهای رایج توسعه اثری از معیارهایی برای اندازه گیری تعالی اخلاقی و معنوی وجود ندارد بلکه باید بیشتر به دنبال توسعه اقتصادی بود. حتی زمانی که بحث توسعه همه‌جانبه و پایدار مطرح می‌شود، باز در آن ابعاد اخلاقی و معنوی را نمی‌توان دید.

در این وضعیت، در برابر این سؤال قرار می‌گیریم که آیا انسانی که وضعیت مادی بهتری دارد، الزاما توسعه یافته‌تر است.اگر هدف انسان ها حداکثر انباشت سرمایه با استفاده از تکنولوژی پاک و بدون خسارت به محیط زیست باشد، ولی انسان از درون رشد نکرده باشد آیا در این وضعیت انسان سعادتمند و دارای زندگی بانشاط و راحتی خواهد بود. آیا می توان ادعا کرد در کشورهایی که راه نظام سرمایه داری را پیش گرفته و تنها هزینه ی تجهیزات نظامی آنها قادر است انسان های بیشماری را از فقر و مرگ حتمی نجات دهد، خوشبخت و توسعه یافته تلقی می شوند. آیا مدینه ی فاضله انسان، دنیای غرب است؟ در واقع می توان ادعا کرد که هیچ ضمانتی وجود ندارد کسی که وضعیت مادی بهتری دارد، الزاما توسعه یافته تر و خوشبخت تر است.

همانطور که در سطور گذشته مشاهده شد در دیدگاه مربوط به نظام سرمایه‌داری مفهوم «سطح و کمیت زندگی» جایگزین «زندگی سعادت آمیز» شده است و تاکید بر مصرف فقط محدود به داشتن مواهب مادی بیشتر، است.

این تعریف با مبانی اسلامی توسعه هماهنگ نیست، اگر چه که می توان ادعا کرد که بسیاری از مفاهیم توسعه ی پایدار برآمده از اسلام است اما جامعیت مورد نظر اسلام را دربرندارد. بدین جهت در ادامه به بررسی مفهوم توسعه از نظر اسلام پرداخته می شود.

مفهوم توسعه از نگاه اسلام

در اسلام نگاه به توسعه نگاهی عام است به طوری که علاوه بر مسائل مربوط به انسان، امور اجتماع و عدالت اجتماعی با نگاهی فرانسلی را نیز شامل می‌شود. در این نگاه توسعه ی پایدار، دارای سه رکن اساسیِ انسان (دارای ابعاد مادی و معنوی)، اجتماع و عدالت (درون نسلی و بین نسلی)است به طوری که عدالت به عنوان یک اصل اساسی حلقه اتصال سایر ابعاد تلقی می شود.

در اسلام مفهوم توسعه دارای یک مفهوم اخلاقی است.در چارچوب بینش اسلامی، انسان موجودی است دارای ابعاد جسمانی و روحانی که افزون بر نیازهای مادی، خواست‌های معنوی نیز دارد؛ در نگاه اسلام، جهان‌بینی مادی نمی‌تواند به نیازهای واقعی انسان پاسخ گوید. بنابراین مفهوم توسعه باید اهداف متعالی زندگی بشر را مشخص و تسهیل کننده ی مسیر حرکت انسان به سوی اهداف الهی، انسانی باشد. ابعاد معنوی توسعه سنگ بنای این مفهوم است. در واقع، اسلام توسعه را یک امر بیرونی تلقی نمی‌کند بلکه امری درونی می‌داند. زیرا از منظر مکتب اسلام انسان ترکیبی از جسم و روح است و خداوند از روح خود در انسان دمیده

[1]-Brundland report.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-01]

است. بنابراین یکی از مهم ترین تفاوت‌های نظام اقتصاد اسلامی با نظام‌های موجود و رایج به رسمیت شناختن انگیزه‌های معنوی در کنار پذیرش انگیزه‌های سودطلبانه است. لذا نگاه دوبعدی اسلام به انسان، تعیین‌کننده مختصات مفهوم توسعه در جوامع اسلامی است.

اگرچه توسعه مورد نظر و تایید اسلام، وجوه مشترکی با مفهوم توسعه در سایر نظام ها دارد، ولی از جهت انگیزه و هدف نهایی بر یکدیگر منطبق نیستند؛ زیرا از نظر اسلام توسعه فرایندی جهت‌دار است و هدف نهایی آن، رساندن انسان به کمال نهایی او یعنی قرب الی‌الله و تامین رفاه مادی انسان در حد معقول، ابزاری برای رسیدن به هدف نهایی یعنی قرب الی الله است. بنابراین مفهوم توسعه از دیدگاه اسلام وسیع‌تر از آن است که فقط در ابعاد مادی هستی بگنجد. بدین ترتیب مفهوم توسعه از دیدگاه اسلام به دلیل نگاه دوبعدی به انسان و جهان‌بینی الهی متفاوت از مکاتب مادی است و اهمیت مفهوم توسعه را که بیان‌گر لزوم درونی‌کردن برداشت بومی و اسلامی از توسعه است برای جوامع اسلامی دو چندان می‌کند.

لذا در توسعه ی پایدار از دیدگاه اسلام، افق دید ما برای برنامه‌ریزی محدود نیست، افق دید برنامه‌ریزی در این مکتب، انتها ندارد نسل های آتی و کل بشریت و حتی جهان دیگر را در نظر دارد.بنابراین تعریف و در نتیجه شاخص های اندازه گیری توسعه باید جامع و جهان شمول باشد.

در مجموع می توان گفت در نظام سرمایه داری، محور انسان با تاکید با ابعاد مادی آن است بنابراین توسعه یافتگی جوامع نیز با تاکید بر این محورها تعریف می شود. در حالی که در اسلام علاوه بر توجه همزمان به انسان و جامعه بر ابعاد توسعه یافتگی معنوی نیز تاکید شده و عدالت (درون و بین نسلی) به عنوان یکی از مبانی اساسی اسلام مد نظر قرار می گیرد. در عین حال محیط زیست به عنوان آیه ای از آیه های خداوند موهبت و امانتی در دست بشر تلقی می شود که اجازه ی تصرف غیراصولی در آن وجود ندارد و بشر طبق اصول اسلامی مجاز به تصرف غیراصولی بدون توجه به حقوق مساوی نسل حاضر و نسل های آتی در آن نمی باشد.

به منظور اجتناب از ارائه نقطه نظرات کلی و انتزاعی در این پژوهش سعی شده است بر اساس برخی از معیارهای منطبق با اهداف اسلام، شاخص هایی کمی ارائه شود.لذا در این تحقیق سعی داریم تا ابتدا شاخص‌های توسعه از دیدگاه اسلام راشناسایی و سپس استان‌های کشور ایران را بر این اساس رتبه‌بندی کنیم.

شاخص‌های توسعه از دیدگاه اقتصاد اسلامی

مسلم است که اسلام دستاوردهای فکری اقتصاددانان معاصر را که مبتنی بر یکی از دو طرز تفکر حاکم، سرمایه‌داری و سوسیالیزم، است، نه به طور مطلق رد می‌کند و نه مطلقاً می‌پذیرد.کارشناسان اقتصاد اسلامی وظیفه دارند نکات مثبت هر یک از این دو نظام را اقتباس کنند و عناصر منفی آن‌ها را کنار نهند تا به برنامه‌ای برسند که در چارچوب نظام اقتصادی اسلام و برخواسته از رویکرد اقتصادی در اسلام باشد.اسلام در توسعه اقتصادی مطلوبش از ارکان و اصول عام توسعه که مورد توجه همه مکاتب و رویکردهاست،غافل نبوده و بدان توجه لازم را داشته است. با توجه به سه رکن اساسی توسعه یعنی انسان (دارای ابعاد مادی و معنوی)، جامعه و عدالت (درون و بین نسلی)، برخی از عناصری که پایه‌های توسعه‌ی اقتصادی بوده و هریک، جایگاهی درخور و نقشی مهم در این جهت ایفا می‌کند عبارتند از[1]:

الف) شاخص های مبتنی بر افزایش ظرفیت انسان

۱- **دانش:** براساس نظریه توسعه انسانی رابطه مستقیمی میان ارتقاء سرمایه انسانی و رشد و توسعه وجود دارد.[2]در ادبیات توسعه اقتصادی، مرسوم است که ارتباط میان دانش و توسعه اقتصادی، در چهارچوب عناوینی همچون «بهره‌وری از

[1]- بدیهی است که این لیست کامل نبوده و می تواند با تحلیل و بررسی های دقیقتر تکمیل شود.

[2]- نقش بهداشت و آموزش در رشد اقتصادی برخی کشورهای در حال توسعه، حسین مرزبان، دوفصلنامه علمی- تخصصی در اقتصاد اسلامی ۱(معرفت اقتصادی)، سال اول، شماره اول، پاییز و زمستان ۱۳۸۸

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-01]

منابع انسانی» و یا در محدوده «آموزش و رشد اقتصادی» بررسی شود. در نظر اقتصاددانان، عامل آموزش در این روزگار، نه فقط از این جهت که ارزشی اخلاقی است، اهمیت دارد، بلکه به آن دلیل نیز مهم است که از ارکان توسعه اقتصادی است. حال آنکه پیامبر مکرم اسلام نیز می‌فرمایند: "خیر دنیا و آخرت، با علم تأمین می‌شود و شر دنیا و آخرت، آمیخته با جهل است".در واقع مهمترین عامل توسعه هر جامعه افراد آن است، چرا که توسعه هم هدف توسعه و هم ابزار توسعه است. تاکید بر دانش مبتنی بر این ایده است که لازمه پیشرفت جوامع پرورش و بسط استعدادها و ظرفیت های انسانی است. برای رسیدن به زندگی بهتر بسط ظرفیت های ذهنی انسان که از طریق آموزش تحقق می یابد، یک عامل اساسی است. البته این دانش باید در راستای نیازهای جامعه باشد.شاخص هاییکه در این راستا معرفی می‌شود عبارتنداز: میزان انتشارات علمی اعم از کتب تألیفی و ترجمه شده و مقالات به ازای هر نفر؛ و سطح سواد.

۲- **اشتغال:** دانش و برنامه‌ریزی، دو عنصری هستند که با کار به ثمر می‌نشینند و نتیجه مطلوب از آن دو برآورده می‌شود. در اسلامتلاش و کوشش در جهت رفع نیازهای مادی بسیار زیاد توصیه شده است. امام صادق می‌فرمایند: فقر نتیجه سستی و تنبلی است.[1] در این مورد شاخص نرخ بیکاری، نرخ مشارکت اقتصادی و بار تکفل شغلی برای بیان وضعیت کار و اشتغالدر نظر گرفته می‌شود.

۳- **تولید سرانه:** بخش مهمی از مباحث مرتبط با توسعه‌ی اقتصادی در روایات اسلامی، مربوط به فعّالیت‌های اقتصادی است.افزون بر بیان اهمیت فعالیت های اقتصادی و نقش برجسته آن در شکوفایی و پیشرفت مادی جامعه، اسلام آموزش‌ها و ضوابط و احکام استواری در زمینه تنظیم بازار و بهره‌گیری درست از فعالیت‌های اقتصادی ارائه کرده است که در مجال اندک ما نمی‌گنجد. در اینجا برای بیان سهم هر استان در تولید شاخص محصول ناخالص داخلی استانی استفاده شده است.

۴- **بهداشت:** اسلام تاکید زیادی بر رعایت نظافت فردی و اجتماعی دارد به گونه ای که یکی از نشانه های ایمان را نظافت می داند. با توجه به این نکته شاخص امید به زندگی در بدو تولد برای اندازه گیری میزان رعایت بهداشت مورد استفاده قرار گرفته است.

این نکته که سرمایه‌گذاری در آموزش و بهداشت نیروی انسانی می‌تواند به پیشرفت و توسعه کمک کند، هم در اقتصاد سرمایه‌داری و هم در اقتصاد اسلامی مورد تأکید قرار گرفته است.

در کنار موارد فوق معیارهایی وجود دارند که اهمیت آن‌ها از دیدگاه اسلام کمتر از موارد فوق نیست، بلکه برای دستیابی به جامعه توسعه یافته اسلامی توجه به چنین معیارهایی که در اقتصاد سرمایه‌داری به عنوان شاخص های توسعه یافتگی مورد توجه قرار نگرفته اند، امری ضروری است. در معرفی این شاخص ها تاکید به دو جنبه دیگر توسعه که در نظریه های غربی توسعه مورد بی توجهی قرار گرفته یعنی جامعه و عدالت مورد تاکید قرار گرفته است. برخی از این معیارها عبارتند از:

ب) عدالت درون و بین نسلی

۱- توزیع درآمد:اسلام بر برنامه‌ریزی و نقش برجسته آن در رشد اقتصادی تأکید ورزیده است. از نظر اسلام، مدیریت توانمند اگر با برنامه‌ریزی و طراحی صحیح همراه شود، می‌تواند فقر را از جامعه ریشه‌کن سازد.ذکر این نکته ضروری است که گسترش فقر می تواند انسجام جامعه را به مخاطره انداخته و باگسترش فساد موجبات تخریب سرمایه های

[1]- داود، نقاش، کار و تولید در اسلام، انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۰

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-01]

اجتماعی را فراهم آورد. کما این که بر طبق متون دینی زمانی که فقر از دری وارد شود، ایمان از در دیگر بیرون می رود. همچنین امیرالمؤمنین "برنامه‌ریزی نادرست را، کلید فقر معرفی می نمایند"
شاخص مورد استفاده در این بخش ضریب جینی است.

۲- **آلودگی:** استفاده از این شاخص را می توان با استناد به قاعده لاضرر و همچنین توجه به عدالت بین نسلی توجیه نمود. در واقع آلودگی محیط زیست می تواند به محیط زیست که یک دارایی بین نسلی است آسیب وارد نموده و حیات نسل های آتی را با مخاطره مواجه نماید.

از جمله آیاتی که برای نهی از آلودگی محیط زیست می‌توان به آن استناد کرد، آیات زیر است:
« وَ لا تُفسِدُوا فِی الأرضِ بَعدَ إِصلاحِهَا ...» (اعراف ، ۵۶) زمین را بعد از اصلاح، فاسد نکنید.
« وَ لا تُلقُوا بِأیدِیکُم إِلَی التَّهلُکَهِ...» ؛ (بقره ، ۱۹۵) با دستان خود خویشتن را به هلاکت نیفکنید.

ج) جامعه

در این قسمت شاخص هایی که منجر به افزایش انسجام و پیوستگی اجتماعی شده و یا تاثیر منفی بر آن دارد، معرفی شده و مورد استفاده قرار می گیرد.

۱- **نقش دولت:** مسئولیت‌های اصلی در ایجاد و تقویت مراکز پژوهشی علمی، پدیدآوری مدیریت‌های توانمند اقتصادی، فراهم آوردن کار، تنظیم فعالیت‌های بازار و گسترش الگوی سالم مصرف بر دوش دولت است. دولت باید از رهگذر وضع و اجرای قانون‌های مناسب، نظارت دقیق بر کار بخش خصوصی و دخالت مستقیم در موارد ضروری زمینه مناسب برای رشد اقتصادی را فراهم سازد. کالاها و خدماتی به نام کالاها وخدمات عمومی تولیدشودکه ازاین جهت، مربوط به منافع عمومی درجامعه است؛ آموزش وپرورش، بهداشت و درمان، مسکن ازاین قبیل فعالیت‌ها محسوب می‌شود. امام رضا (ع) می‌فرمایند: از گروه‌ها و ملت‌هایی که پایداری و زندگانی داشته‌اند، هیچ یک را نمی‌یابیم که کارگزار و پیشوایی نداشته باشند.تعداد پزشکان به ازای هر نفر و تعداد مراکز بهداشتی و درمانی به ازای هر نفر برای بیان وضعیت بهداشت و درمان، ضریب خانوار در واحد مسکونی برای بیان وضعیت مسکن استفاده می‌شود. همچنین نسبت تعداد کتابخانه به جمعیت می‌تواند از جمله شاخص‌هایی باشد که توسعه عمومی جامعه را نشان می‌دهد.

۲- **نرخ ازدواج و نرخ طلاق:** خانواده کوچکترین نهاد اجتماعی است که در اسلام نیز بر اهمیت آن بسیار تأکید شده است. لذا یکی از شاخص‌های توسعه در حوزه اجتماعی از دیدگاه اسلامی میزان گرایش به تشکیل خانواده و تداوم آن می‌باشد. پیامبر اکرم می‌فرمایند: هر که ازدواج کند نصف عبادت به او داده شده است. **(بحار الانوار . ج۱۰۳ . ص۲۲۰).** از طرفی گسترش طلاق می تواند از طریق افزایش اختلافات خانوادگی و فساد، حیات و انسجام جامعه را مخدوش نماید. از طرفی بزرگترین آسیب ناشی از طلاق متوجه کودکان و نسل آتی است. بنابراین گسترش طلاق می تواند از نگاه دینی ضد توسعه تلقی شود.

۳- **نسبت میزان صدقات به جمعیت:** در اسلام با توجه به تفاوت توانایی بالقوه انسان‌ها در کسب نیازهای مادی ابزاری ارائه شده است تا از طریق آن جامعه به سمت یک مجموعه اقتصادی- اجتماعی نسبتاً متعادل هدایت شده و انسجام ملی از این طریق افزایش یابد. ابزارهای موردنظر اسلام برای برقراری این عدالت اجتماعی، انفاق و پرداخت صدقه است[1].صدقات موجب رشد و توسعه وربا باعث رکود و فقر می‌شود (بقره،آیه۲۷۶)- یکی از شاخص ها برای تعیین میزان توسعه یافتگی اسلامی استفاده از شاخص میزان صدقات به ازای هر نفر می‌باشد.

[1]- سید مرتضی، افقه، اسلام و توسعه، مجموعه مقالات دومین همایش اسلام و توسعه، ۱۳۸۲

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-01]

۴- **نرخ مشارکت در انتخابات:** با مطالعه قرآن، سنت و تاریخ اسلام، به موارد متعددی از احکام و سنت‌ها بر می‌خوریم که مربوط به شوری و مشورت کردن در امور مهم اجتماعی از جمله انتخاب زمامدار است.وَ أَمْرُهُمْ شورَى بَيْنَهُمْ - و کارهایشان به طریق مشورت در میان آنان صورت می گیرد (شوری، آیه ۳۸). از طرف دیگر در اسلام به منظور جلوگیری از خطاهایی که باعث انحراف جامعه می شود، مسلمانان را دعوت به امر به معروف و نهی از منکر نموده، از این دیدگاه نرخ مشارکت مردم در انتخابات می تواند نمادی برای تاکید بر شوری و دخالت مردم در امر به معروف و نهی از منکر تلقی شود، پس در این مطالعه از میزان مشارکت مردم در انتخابات به عنوان یک شاخص در این زمینه استفاده می شود.

۵- **نسبت جرائم به جمعیت:** بدون شک وجود امنیت یکی از عوامل تأثیرگذار بر رفاه اجتماعی است. در اینجا از معکوس این شاخص یعنی میزان جرائم برای ارزیابی امنیت در جامعه استفاده شده است.جرم نتیجه تخطی از قوانین موجود است. بنابراین میزان جرائم در هر جامعه بیانگر میزان گریز از قانون در آن جامعه و در نتیجه میزان ناامنی و نابسامانی در اوضاع جامعه می‌باشد که می تواند از طریق مخدوش کردن سرمایه های اجتماعی و کاهش انسجام اجتماعی از موانع توسعه در جامعه به حساب آید. در این تحقیق ز مجموع تعداد جرائم به ازاء هر نفراستفاده شده است.

۶- **نسبت تعداد تعاونی‌ها به جمعیت:** انسان موجودی است اجتماعی و نیازهای گوناگون اوجز در سایه تعاون و همکاری با یکدیگر تأمین نمی‌شود. اقتصاد تعاونی نیز برای ترفیع جایگاه انسان در برابراقتصاد سرمایه‌داری شکل گرفته است. رعایت ارزش‌های اخلاقی مانند: صداقت، وفاداری وانصاف جزء ماهیت نظام اقتصاد تعاونی است. (معاونت تحقیقات وآموزش و ترویج دفترتحقیقات وزارت تعاون،۱۳۷۷) تمام ارزش‌های اخلاقی مانندآن هم براساس مبانی اعتقادی نظام سرمایه‌داری وهم براساس تصریح بزرگ‌ترین مدعیان این نظام مانندکینز، ضدارزش و ضداخلاق شمرده می‌شوند.این در حالی است که آموزه‌ها یا سلامی ضمن پذیرش ارزش‌های اخلاقی، بررعایت آن‌ها تأکید بسیار کرده است.[۱]

۷- **نسبت میزان وام‌های قرض‌الحسنه به جمعیت:** از دیرباز قرض‌الحسنه به مثابه یکی از ابزارها و راه کارهای اصلی موردنظر اسلام برای حذف ربا از جامعه مورد توجه بوده است. در برخی از روایات از معصومان بیان شده است که که با رواج ربا، قرض‌الحسنه کنار گذاشته می‌شود.[۲]خداوند در اهمیت قرض‌الحسنه در قرآن می‌فرماید: کیست که به خدا وام نیکو دهد و از اموالی که به او ارزانی داشته انفاق کند تا خداوند آن را برای او چندین برابر کند؟ و برای او پاداش و ارزش است. (حدید، آیه ۱۱)

۸- **نسبت تعداد بانک به جمعیت:** نقش بانک‌ها تنها امانت‌داری و حفظ سپرده‌های مردم نیست بلکه نقش مهمتر آن‌ها از یک طرف تجهیز منابع مالی و پولی اجتماع و از طرف دیگر توزیع و تخصیص این منابع بین احتیاجات مختلف است که بر رشد اقتصادی کشور اثر می‌گذارد.بانک‌ها در جمع‌آوری سرمایه‌های کوچک و به کار انداختن آن‌ها در خطوط تولید و مصرف بسیار حائز اهمیت بوده بطوری که اجرای موفقیت‌آمیز این سیاست می‌تواند در رشد و توسعه اقتصادی سهم بسزایی داشته باشد. (کنفرانس ملی نقش مدیریت و توسعه علم و فناوری در استقلال صنعتی کشور)

---

[۱]- احمد علی یوسفی، بررسی تطبیقی اقتصادتعاونی با اقتصاد سرمایه داری و اقتصاداسلامی، فصلنامه علمی - پژوهشی اقتصاداسلامی، سال دهم،شماره۳۷، بهار۱۳۸۹

[۲] - محمد جواد محقق نیا، بررسی جایگاه قرض الحسنه در نظام بانکداری جمهوری اسلامی، دوفصلنامه علمی- تخصصی در اقتصاد اسلامی ۱(معرفت اقتصادی)، سال اول، شماره اول، پاییز و زمستان ۱۳۸۸

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-01]

شاخص‌های دیگری نیز برای بررسی توسعه اسلامی وجود دارند که به دلیل عدم دسترسی به داده‌ها امکان استفاده از آن‌ها برای رتبه‌بندی وجود نداشت؛ برخی از این شاخص‌ها عبارتند از: میزان اوقاف، میزان تلاش در جهت حفظ محیط زیست (امام علی (ع) فرموده‌اند: پرهیز از قطع درختان سرسبز به عمر انسان می‌افزاید) و ... .

پیشینه

اگرچه شاخص‌های متعددی برای بیان مفهوم توسعه یافتگی از طرف کنفرانس بین‌المللی جمعیت و توسعه ارائه شده است اما به دلیل رویکرد صرفاً مادی به این مقوله انتقاداتی نیز به آن وارد شده است. رانیس استوارت وسامن (۲۰۰۵) و آناند و سن (۱۹۹۲) بر عدم توجه به مواردی نظیر امنیت و مشارکت سیاسی تأکید کرده‌اند.[۱]

علی محمد احمدی در سال ۱۳۸۷ به نقد دیدگاه متفکران غربی و شرق شناسان با استفاده از ارزش‌های موجود در قرآن و سنت پرداخته و توسعه اقتصادی را در چارچوب اسلامی با تجارب توسعه کشورهای مسلمان مورد بررسی قرار داده است.[۲] بختیاری در سال ۱۳۷۸ به بررسی مفهوم عدالت و دیدگاه‌های مختلف درباره آن پرداخته و عدالت را مبنای توسعه پایدار موردنظر اسلام می‌داند.[۳]

روش تحقیق

این تحقیق از لحاظ هدف کاربردی و از لحاظ روش‌شناسی از انواع تحقیقات توصیفی است. جامعه آماری تحقیق، استان‌های کشور ایران می‌باشد که در این تحقیق تمامی آن‌ها مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند. با توجه به ماهیت تحقیق، جهت رتبه‌بندی استان‌ها در این مقاله از مدل‌های تصمیم‌گیری چند شاخصه استفاده شده است. در این مدل تعدادی گزینه با توجه به مجموعه‌ای از شاخص‌ها مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرند. تمامی داده‌های آماری مربوط به شاخص‌های فوق با استفاده از اطلاعات منتشر شده توسط مرکز آمار ایران در فصل‌های مختلف سالنامه آماری گردآوری شده است. تعداد تعاونی‌ها از اداره کل استان یزد، تعداد شعب بانک‌ها از فصلنامه تازه‌های آمار در پاییز ۱۳۸۶ و نرخ مشارکت در انتخابات ریاست جمهوری از سایت http://fa.wikipedia.orgاستخراج شده است. باتوجه به این موضوع که جدیدترین داده‌هایی که دربرگیرنده تمامی متغیرهای مورد استفاده در مطالعه است مربوط به سال ۱۳۸۵ می‌باشد، شاخص‌های بدست آمده برای این سال، محاسبه و رتبه‌بندی نیز بر اساس آن صورت گرفته است.

در مدل‌های تصمیم‌گیری چند شاخصه ابتدا شاخص‌های کیفی را در صورت وجود، کمی نموده و آن‌ها را بی‌مقیاس می‌کنیم. در ادامه اگر ضریب اهمیت شاخص‌ها یکسان نباشد لازم است ضریب اهمیت هر کدام از آن‌ها را محاسبه کنیم. نظر به اینکه روش آنتروپی یکی از روش‌های بسیار کارآمد در این ارتباط است، در این مقاله از این روش استفاده شده که به اختصار آن را توضیح دهیم. ضریب اهمیت شاخص‌ها محاسبه شده و در ادامه آورده خواهد شد. بعد از این مرحله مدل‌های تصمیم‌گیری جهت رتبه‌بندی استان‌ها انتخاب می‌گردد که در مقاله حاضر از روش تاپسیس استفاده شده است.

پیاده‌سازی تکنیک آنتروپی

آنتروپی یک مفهوم بسیار با اهمیت در علوم اجتماعی، فیزیکی و تئوری اطلاعات است. با مشخص نمودن ماتریس تصمیم‌گیری، می‌توان از این روش برای ارزیابی وزن‌ها استفاده کرد. ایده این روش این است که هرچه پراکندگی در مقادیر یک شاخص بیشتر باشد، آن شاخص از اهمیت بیشتری برخوردار است (momeni,2008:14).[۴]

1- Ranis, G. Stewart, F. Samman, E. (2005), " Human development: beyond the HDI ", Center Discussion, Economic Growth Center, Yale University.

۲- علی محمد احمدی، اسلام و توسعه اقتصادی- نگرشی چند بعدی، مجموعه مقالات اولین همایش دوسالانه اقتصاد اسلامی، پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس، بهمن ۱۳۷۸

۳- صادق بختیاری، نگاهی به مفهوم عدالت و توسعه در اقتصاد اسلامی، مجموعه مقالات اولین همایش دوسالانه اقتصاد اسلامی، پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس، بهمن ۱۳۷۸

4- Momeni, Mansour. (2008). "New topics in operations research".Second edition. Tehran. University of Tehran publications

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-01]

مراحل این روش به صورت زیر نمایش داده شده است:

گام ۱- محاسبه P_{ij}

$$P_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sum_{i=1}^{m} a_{ij}} \quad ; \forall_j$$

گام ۲- محاسبه مقدار آنتروپی E_j

$$E_j = \left(\frac{-1}{\ln(m)}\right) \sum_{i=1}^{m} [P_{ij} \ln P_{ij}] \quad ; \forall_j$$

گام ۳- محاسبه مقدار عدم اطمینان dj

$$\mathrm{d}j = 1 - E_j \quad ; \forall_j$$

گام۴- محاسبه اوزان W_j

$$W_j = \frac{\mathrm{d}j}{\sum_{i=1}^{n} \mathrm{d}j} \quad ; \forall_j$$

که در این روابط، a_{ij} نشان‌دهنده‌ی ارزش گزینه iام از نظر شاخص jام، p_{ij} مقدار بی‌مقیاس شده شاخص jام برای گزینه iام، m تعداد گزینه‌ها، E_j مقدار آنتروپی شاخص jام، d_j مقدار عدم اطمینان موجود در شاخص jام و W_j مقدار ضریب اهمیت شاخص jام است. اوزان بدست آمده برای هر کدام از شاخص‌های مورد بررسی، با به‌کارگیری تکنیک آنتروپی، مطابق جدول (۱) خواهد بود.

جدول ۱- اوزان شاخص‌ها از روش آنتروپی

شاخص	وزن شاخص
نسبت انتشارات به جمعیت	۰/۶۱۷۷
ضریب جینی	۰/۰۰۰۶
نرخ بیکاری	۰/۰۰۸۴
نرخ مشارکت اقتصادی	۰/۰۰۱۳
بار تکفل شغلی	۰/۰۰۲۳
محصول ناخالص داخلی	۰/۰۶۶۴
نرخ باسوادی	۰/۰۰۰۴
نرخ امید به زندگی	۰/۰۰۰۱
نسبت تعداد پزشک به جمعیت	۰/۰۱۳۹
نسبت تعداد مراکز بهداشتی و درمانی به جمعیت	۰/۰۰۲۸
ضریب خانوار در واحد مسکونی	۰/۰۰۰۳
نسبت تعداد کتابخانه به جمعیت	۰/۰۲۹۱
نرخ ازدواج	۰/۰۰۱۸
نرخ طلاق	۰/۰۱۷۶
نسبت میزان صدقات به جمعیت	۰/۰۲۵۱
نرخ مشارکت در انتخابات ریاست جمهوری	۰/۰۰۴۸
نسبت جرائم به جمعیت	۰/۰۳۹۴
نسبت تعداد تعاونی به جمعیت	۰/۰۸۰۷

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-01]

نسبت میزان وام‌های قرض‌الحسنه به جمعیت	۰/۰۵
نرخ آلودگی	۰/۰۲۴۹
نسبت تعداد بانک به جمعیت	۰/۰۱۲۴

منبع: محاسبات تحقیق

پیاده‌سازی روش تاپسیس(TOPSIS[1])

این مدل در سال ۱۹۸۱ توسط هوانگ و یون[2] پیشنهاد شد. براساس این روش هر مسأله از نوع تصمیم گیری چند شاخصه با m گزینه را که به وسیله n شاخص تصمیم مورد ارزیابی قرار گیرد می توان به عنوان یک سیستم هندسی شامل m نقطه در یک فضای n بعدی در نظر گرفت (Hwang and Yoon,1995). فلسفه اساسی این تکنیک بر این پایه استوار است که گزینه انتخابی باید کمترین فاصله را با راه حل ایده‌آل مثبت (بهترین حالت ممکن) و بیشترین فاصله را با راه حل ایده‌آل منفی (بدترین حالت ممکن) داشته باشد. برای استفاده از این روش، در ابتدا لازم است مقادیر ماتریس تصمیم گیری را از روش بی‌مقیاس‌سازی نرم، مطابق رابطه (۱) ، بی‌مقیاسی نماییم.

$$n_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^{m} {a_{ij}}^2}}$$

سپس با توجه به اینکه بهترین مقادیر برای شاخص‌های با جنبه مثبت، بزرگترین مقادیر و برای شاخص‌های با جنبه منفی، کوچکترین مقادیر است و بدترین برای شاخص‌های با جنبه مثبت، کوچکترین مقادیر و برای شاخص‌های با جنبه منفی، بزرگترین مقادیر است (مؤمنی، ۱۳۸۷)، بردارهای راه حل ایده‌آل مثبت (V_j^+) و راه حل ایده‌آل منفی (V_j^-) را تعیین می‌نماییم. در گام بعد فاصله هر گزینه از را ه حل ایده‌آل مثبت (d_i^+) و را ه‌حل ایده‌آل منفی (d_i^-) را با استفاده از روابط ۲ و ۳ محاسبه می‌کنیم:

$$i=1,2,\ldots,n= \sqrt{\sum_{j=1}^{n}(V_{ij} - V_j^+)^2}\, d_i^+ \qquad (۲)$$

$$i=1,2,\ldots,n= \sqrt{\sum_{j=1}^{n}(V_{ij} - V_j^-)^2}\, d_i^- \qquad (۳)$$

در نهایت با تعیین نزدیکی نسبی هر گزینه به راه حل ایده‌آل (CL_i^*) از طریق رابطه (۴)، گزینه ها رتبه‌بندی خواهند شد.

$$CL_i^* = \frac{d_i^-}{(d_i^- + d_i^+)}$$

نتایج حاصل از این روش با استفاده از اوزان به دست آمده از روش آنتروپی، در جدول (۲) نمایش داده شده است.

[1]Technique for Order Preferences by Similarity to Ideal Solution

[2]- Hwang,C.L. &Yoon,K.P.,(1995), "Multiple attribute decision making: an introduction", London, Sage Publication

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-01]

جدول۲- رتبه‌بندی استان‌ها

۱	قم
۲	تهران
۳	خراسان رضوی
۴	اصفهان
۵	قزوین
۶	همدان
۷	آذربایجان شرقی
۸	گیلان
۹	اردبیل
۱۰	مازندران
۱۱	یزد
۱۲	فارس
۱۳	سمنان
۱۴	زنجان
۱۵	مرکزی
۱۶	خوزستان
۱۷	کردستان
۱۸	گلستان
۱۹	کرمانشاه
۲۰	بوشهر
۲۱	کرمان
۲۲	کهگیلویه وبویر احمد
۲۳	چهار محال و بختیاری
۲۴	ایلام
۲۵	هرمزگان
۲۶	سیستان و بلوچستان
۲۷	لرستان
۲۸	آذربایجان غربی
۲۹	خراسان جنوبی
۳۰	خراسان شمالی

منبع: یافته‌های پژوهش

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-01]

نتیجه‌گیری و پیشنهادات

در این تحقیق با مقایسه مبانی نظری اسلام و سرمایه داری در مورد توسعه به برخی از معایب و محدودیت‌های شاخص‌های ارزیابی توسعه در نظام سرمایه‌داری اشاره و با ارائه برخی شاخص‌های مهم از دیدگاه اسلام که بر کیفیت و استاندارد زندگی تأثیرگذارند، به رتبه‌بندی استان‌های کشور با روش تاپسیس پرداخته شد. الگوریتم تاپسیس یکی از مطمئن‌ترین روش‌ها ی علمی و مدیریتی فن تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری می‌باشد و همانطور که دراین مقاله مشاهده کردید این روش توانست با در نظرگرفتن تمامی جوانب ازجمله مسائل جنس معیارها(منفی و مثبت)، اولویت و وزن معیارها نسبت به یکدیگر و ... استان‌ها را نسبت به یکدیگرسنجیده وآن‌ها به شیوه‌ای عقلایی ردیف نماید. نتایج این رتبه‌بندی با توجه به شاخص‌هایی که مقادیر آن در دسترس ما هستند نشان می‌دهد استان‌های قم، تهران و خراسان روضوی به ترتیب بالاترین درجه توسعه یافتگی را به خود اختصاص داده‌اند و در مقابل خراسان شمالی، خراسان جنوبی و آذربایجان غربی به ترتیب در پایین‌ترین جایگاه قرار گرفتند.رتبه‌بندی استان‌ها با شاخص‌های توسعه موجود نتیجه متفاوت از نتیجه این پژوهش را به دست می‌دهد. بنابراین این تحقیق می‌تواند زمینه را برای انجام تحقیقات آتی با معرفی شاخص‌های جامع‌تر به همراه سایر روش‌های رتبه‌بندی فراهم نماید وتوجه به ابعاد معنوی اسلامی در علم اقتصاد را بیش از پیش بهبود بخشد.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-01]

منابع و مآخذ:

۱- احمدی، علی محمد، (۱۳۷۸). اسلام و توسعه اقتصادی- نگرشی چند بعدی، مجموعه مقالات اولین همایش دوسالانه اقتصاد اسلامی، پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس.

۲- افقه، سید مرتضی، (۱۳۸۲). اسلام و توسعه، مجموعه مقالات دومین همایش اسلام و توسعه.

۳- هیوا اسدی کیا، حسین اوربار، ایرج صالح، حامد رفیعی، سمانه زارع، رابطه رشد اقصادی و آلودگی هوا در ایران با نگاهی بر تأثیر برنامه‌های توسعه، مجله محیط شناسی دوره ۳۵ شماره ۳.

۴- بختیاری، صادق، (۱۳۷۸). نگاهی به مفهوم عدالت و توسعه در اقتصاد اسلامی، مجموعه مقالات اولین همایش دوسالانه اقتصاد اسلامی، پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس.

۵- زراء نژاد، منصور، (۱۳۷۸). اهمیت اشتغال در توسعه از دیدگاه اقتصاد اسلامی، مجموعه مقالات اولین همایش دوسالانه اقتصاد اسلامی، پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس.

۶- محقق نیا، محمدجواد، (۱۳۸۸). بررسی جایگاه قرض الحسنه در نظام بانکداری جمهوری اسلامی، دوفصلنامه علمی- تخصصی در اقتصاد اسلامی ۱(معرفت اقتصادی)، سال اول، شماره اول.

۷- مرزبان، حسین، (۱۳۸۸). نقش بهداشت و آموزش در رشد اقتصادی برخی کشورهای در حال توسعه، دوفصلنامه علمی- تخصصی در اقتصاد اسلامی ۱(معرفت اقتصادی)، سال اول، شماره اول.

۸- نقاش، داود، (۱۳۷۰) کار و تولید در اسلام، انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی.

۹- یوسفی، احمدعلی. (۱۳۸۹). بررسی تطبیقی اقتصاد تعاونی با اقتصاد سرمایه داری و اقتصاد اسلامی، فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال دهم، شماره۳۷.

10- Hwang,C.L. &Yoon,K.P.,(1995), "Multiple attribute decision making: an introduction", London, Sage Publication

11- Momeni, Mansour. (2008). “New topics in operations research”. Second edition. Tehran. University of Tehran publications

12- Ranis, G. Stewart, F. Samman, E. (2005), " Human development: beyond the HDI ", Center Discussion, Economic Growth Center, Yale University.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-01]